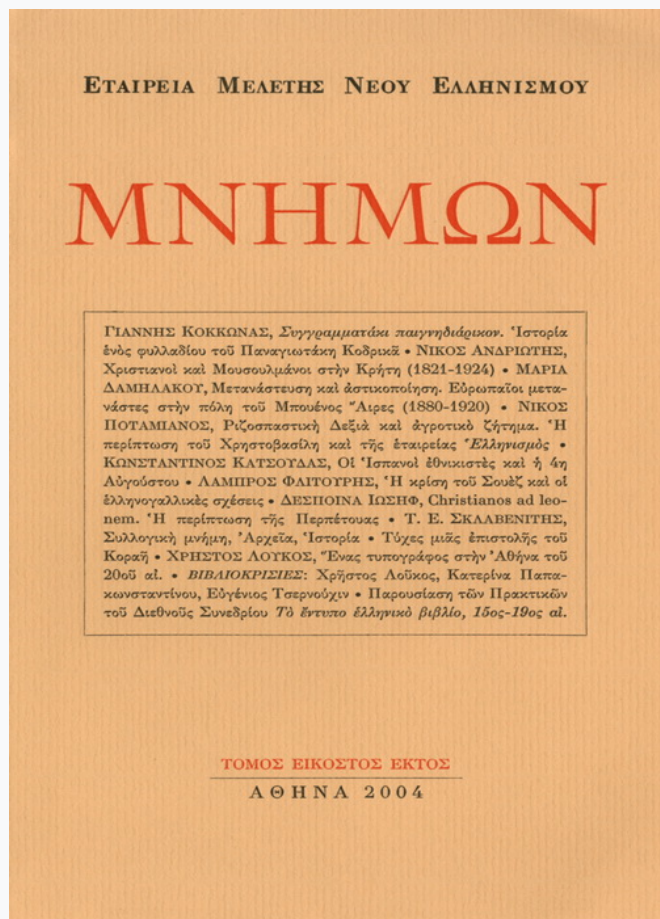

Μνήμων

Τόμ. 26 (2004)

ΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΑΠΟ 5-9-1816 ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ ΤΟΥ Α.
ΚΟΡΑΗ (ΜΟΛΙΕΡΟΣ, ΚΟΚΚΙΝΑΚΗΣ, ΣΚΥΛΙΤΣΗΣ
ΚΑΙ ΛΙΘΟΓΡΑΦΟΣ)

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.841](https://doi.org/10.12681/mnimon.841)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ Τ. Ε. (2004). ΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΑΠΟ 5-9-1816 ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ ΤΟΥ Α. ΚΟΡΑΗ (ΜΟΛΙΕΡΟΣ, ΚΟΚΚΙΝΑΚΗΣ, ΣΚΥΛΙΤΣΗΣ ΚΑΙ ΛΙΘΟΓΡΑΦΟΣ). *Μνήμων*, 26, 227–237. <https://doi.org/10.12681/mnimon.841>

Σημειώματα και μαρτυρίες

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

ΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΑΠΟ 5-9-1816 ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ ΤΟΥ Α. ΚΟΡΑΗ (ΜΟΛΙΕΡΟΣ, ΚΟΚΚΙΝΑΚΗΣ, ΣΚΥΛΙΤΣΗΣ ΚΑΙ ΛΙΘΟΓΡΑΦΟΣ)

Στις αρχές του 2004 η κυρία Έλλη Μποτονάκη μου παρέδωσε, ύστερα από φιλική παρότρυνση της συναδέλφου κυρίας Βιβής Περράκη, φωτοτυπία αὐτόγραφης ἐπιστολῆς τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραΐ (ποῦ ἀνῆκε στὴ συλλογὴ τοῦ παπποῦ της Μίνως Γερακάρη, 1892-1959, ἀνωτέρου ὑπαλλήλου τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας), γραμμένης στὶς 5 Σεπτεμβρίου 1816 στὸ Παρίσι, πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο Κοκκινάκη (1781-1831) στὴ Βιέννη. Ὁ ἐπιστολογράφος εὐχαριστοῦσε γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῆς μετάφρασης τῆς κωμωδίας τοῦ Μολιέρου *Ταρτούφος*, ποῦ ὁ Κοκκινάκης τύπωσε τὸ 1815 στὴ Βιέννη καὶ τοῦ ἔστειλε ἀντίτυπο μὲ συνοδευτικὴ ἐπιστολὴ μὲ τὴν ὁποία ζητοῦσε τὴν κρίση του καὶ τὴν ἐπισήμανση λαθῶν του.

Ἀναζητώντας τὸ κείμενο στὴν ἔκδοση τῆς *Ἀλληλογραφίας*¹ τοῦ Κοραΐ διαπίστωσα ὅτι ἡ φωτοτυπημένη ἦταν πολὺ συντομότερη τῆς δημοσιευμένης μὲ τὴν ἴδια ἡμερομηνία ἐπιστολῆς καὶ ὅτι ἡ συντόμευση εἶχε γίνει μὲ περικοπὲς πολλῶν παραγράφων, ἐνῶ οἱ διαφορὲς ἦταν λίγες καὶ πολὺ μικρές.² Παρέδωσα τὴ φωτοτυπία στὸν συνάδελφο κ. Ἐμμανουὴλ Ν. Φραγκίσκο, συνεκδότῃ τῆς *Ἀλληλογραφίας*, γιὰ νὰ τὴν περιλάβει στὸν ὑπὸ ἔκδοση ἑβδομο τόμο της, μαζὶ μὲ ἄλλες προσθήκες καὶ διορθώσεις στὸ σῶμα τῶν ἑξι τόμων. Ὁ Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος δὲν συμφώνησε μὲ τὴν ὑπόθεσή μου ὅτι πρόκειται γιὰ συντομευμένη μορφή τῆς μεγάλης ἐπιστολῆς, ποῦ ἴσως ὁ Κοραῖς συντάξῃ ἀπὸ γνώση ἢ φόβο ὅτι χάθηκε ἡ μεγάλη ἐπιστολή του, γιὰ νὰ τὴν στείλει ἀργότερα στὸν Κοκκινάκη, μὲ τὸ ἰσχυρὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ Κοραῖς δὲν συνήθιζε νὰ κἀνει ἐπιτομὲς τῶν ἐπιστολῶν του, μὲ τὴ μέθοδο τῆς συρραφῆς ἀποσπασμάτων, ἀλλὰ σὲ μεταγενέστερες ἐπιστολὲς ἀντέγραφε τμήματα ἢ ἔγραφε περιλήψεις ἄλλων προγενέστερων κινήμενων ἀπὸ τὸν φόβο ὅτι αὐτὲς ἴσως παρέπεσαν καὶ δὲν ἔφτασαν στὸν ἀποδέκτη τους. Ὑποθέτοντας ὅτι ἴσως πρόκειται γιὰ λιθογραφημένο μοντάζ ὀρισμένων παραγράφων τῆς μεγάλῃς ἐπιστολῆς, μοῦ συνέστησε νὰ πα-

1. Ἀδαμάντιος Κοραῖς, *Ἀλληλογραφία*, τ. Α' - ΣΤ', Ἀθήνα, "Ὀμίλος Μελέτης Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, 1964-1984.

2. Στὸ ἴδιο, τ. Γ', Ἀθήνα 1979, ἀρ. 708, σ. 500-503.

ρακαλέσω την κάτοχο να μᾶς ἐπιτρέψει να περιγράψουμε ἀπὸ αὐτοψία τὴν κορ-
νιζαρισμένη ἐπιστολή.

Λίγο καιρὸ ἀργότερα ἡ συνάδελφος κυρία Μαρία Α. Πολίτη ἔφερε στὸν Ἑμμ. Ν. Φραγκίσκο φωτοτυπημένο ἄρθρο σὲ θεσσαλικὸ περιοδικό, στὸ ὁποῖο δημοσιεύεται φωτοτυπία τῆς ἴδιας ἐπιστολῆς καὶ φωτογραφία λιθογραφημένης εἰκόνας τοῦ Μολιέρου μὲ τὴ λεζάντα: «Ὁ φάκελος μὲ τὸν ὁποῖο ἐστάλη ἡ ἐπι-
στολή Κοραῆ: Εἰκονίζεται ὁ Μολιέρος [...]». Ἡ ἐπιστολή μεταγράφηκε ἀπὸ τὸν συγγραφέα τοῦ ἁρθρου καὶ ἡ χειρόγραφη μεταγραφή του φωτοαντυπώ-
θηκε στὸ ἄρθρο. Ὡς πρὸς τὴν προέλευσή της ὑποστηρίζεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ
τὶς «Παραδουνάβιες ἡγεμονίες τῆς Ρουμανίας γιὰ νὰ φτάσει στὸ Προμίρι πε-
ρίπου μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλίας ἢ καὶ λίγο νωρίτερα».³ Κατὰ
τὴν ἐξέταση τοῦ ἁρθρου ὁ Ἑμμ. Ν. Φραγκίσκος μᾶς πληροφόρησε καὶ γιὰ τὴν
πρώτη ἔκδοση τῆς συντομευμένης αὐτῆς ἐπιστολῆς στὸ περιοδικὸ Ἑστία τὸ
1877 μὲ τὴ σημείωση τῆς διεύθυνσης: «Τὸ πρωτότυπον τῆς ἐπομένης περι-
σπουδάστου ἐπιστολῆς τοῦ ἀειμνήστου Α. Κοραῆ ἀπεστάλη ἡμῖν ὑπὸ τοῦ ἐν
Ἰθάκῃ φιλομούσου συνδρομητοῦ ἡμῶν κ. Κ. Ν. Παυλάτου, πρὸς ὃν ἐκφράζο-
μεν τὰς εὐχαριστίας ἡμῶν». Ἡ μεταγραφή εἶναι πιστὴ καὶ διαπίστωσα μόνον
τὴ διόρθωση καλλιέργειαν σὲ καλλιέργειαν, στὴν πέμπτη καὶ τελευταία παρὰ-
γραφο.⁴

Ἡ ἐξέταση τῆς ἐπιστολῆς, χάρις στὴν προθυμία τῆς κυρίας Ἑλλης Μπο-
τονάκη, μᾶς ἔδειξε ἓνα ψαλιδισμένο χαρτὶ κανονικοῦ πάχους, 21,5×19,5 ἐκα-
τοστά, χωρὶς ὑδατοσημο, γραμμμένο ἀπὸ τὴ μία ὀψὲς μὲ μελάνι χρώματος καφέ.
Ἀνάμεσα στὴν ἐπιστολή καὶ τὸ προστατευτικὸ χάρτινο κάλυμμα τῆς κορνίζας
ὑπῆρχε ἓνα ἀπόκομμα ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα Ἀθηναῖκα Νέα, ἐσπέρα Σαββάτου
25 Μαρτίου 1933, μὲ μέρος τοῦ ἁρθρου «Ἦθελε Δημοκρατίαν μὲ διπλὴν Βου-
λήν. Αἱ σημειώσεις Κοραῆ εἰς τὸ Α' Σύνταγμα. Τί ἔγραφε διὰ τὴν ἀνάγκην
τῆς Γερουσίας». Στὸ κέντρο περίπου τοῦ ἁρθρου δημοσιεύεται τσιγκογράφημα
μὲ τὴν ἀρχή, τὶς τρεῖς πρώτες ἀπὸ τὶς πέντε παραγράφους τῆς ἐπιστολῆς, τὴν
ἡμερομηνία καὶ τὴν ὑπογραφή τοῦ Κοραῆ. Στὴ λεζάντα σημειώνεται: «Αὐτό-
γραφον τοῦ Κοραῆ (Ἀπὸ τὴν συλλογὴν τοῦ κ. Μ. Γερακάρη τῆς Ἀγροτικῆς
Τραπεζῆς)». Παρατηροῦμε ὅτι γιὰ δεύτερη φορὰ ἐπιτέμνεται ἡ ἐπιστολή γιὰ
νὰ διακοσμήσει αὐτὴ τὴ φορὰ ἓνα ἄσχετο μὲ τὸ περιεχόμενό της ἄρθρο, ποὺ
ἀνήκει στὴ μεγάλη σειρὰ τῶν χρήσεων τοῦ Κοραϊσμοῦ σὲ μιὰ στιγμὴ τῆς νεο-
ελληνικῆς συνταγματικῆς ἱστορίας.⁵

3. Σ. Γεωργαδάκης, «Ἀνέκδοτη ἐπιστολή τοῦ Α. Κοραῆ στὰ 1816», *Προμυριώτικα
νέα*, χρόνος 11, τχ. 34 (Ἀθήνα, Μάιος - Αὐγούστος 1999) 8-10.

4. «Μία ἀνέκδοτος ἐπιστολή τοῦ Κοραῆ», *Ἑστία* 4 (1877) 700-701.

5. Τὸν ἴδιο χρόνο ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Θεμιστοκλῆ Π. Βολίδη, *Ἀδαμαντίου Κοραῆ,
Σημειώσεις εἰς τὸ Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1822 ἔτους*, Ἀθήνα 1833.

Κύριε Κοκκυλάκη,

Τὸν Ταρτούβιν συνιδενόμενον μὴ ἔνι ἐπιστολὴν σου ἔλαβον, καὶ δ' ἐχαρίωτο. Πρὸς αὐτοῦ ἡμεῖς βιβλία δὲν μὲ ἤλθοι ἀπὸ μέρους σου· καὶ ἐπειδὴ παρήκουν καὶ ἄλλοι ἀποστάματα διὰ τῶν περιστασίων, αἰσθονὶ δὲ ἔπαυται καὶ τὰ ἰδικὰ σου ἢν αὐτὴν ἔχον.

Ἡ μεταφράσις εἶναι καλὴ, ὅτι ἡμεῖς χαίρομεν. Νὰ τὰ σημεῖον, ὡς ἐπιθυμοῦμεν, δὲν μὲ συγχωροῦσαν οὐτ' αὐτῇ καὶ βιβλίον ἀρχαίων σου, οὐδ' ἡ σχεδὸν ἐβδωκαπενταχῆ σου ἡλικία, ἐκλογικῶς μελετητῶν ἀνθροπίων νότον.

Ποτὴ πρὸς δυσχερέστερα ἢν ἀκριβοῦς μεταφράσις εἶναι ἡ βαρβαρὸς ῥίμα, ἥτις ἐπικρατοῦσα καὶ εἰς ἡμᾶς ὡς ψῆμα. Εἰς τὰς βαρβαρὰς καὶ ἑνωπαῖον γλώσσας, ἦσαν οὗτοι ἀπαικτοὶ τοῦ ὁμοειδήτων, διὰ τὰ δὲ μεταφράσις ἢν ἱσχυρὰ τῆλα· ἀλλ' εἰς ἡν ἰδικήμας, ἀν' αὐτὰ βαρβαρικοῦσαν, πολὺ ἡμῶν ὑπερέκειν ἐκείνων, ἡ ὅμα ἐμὴν δὲ ὅσον τῶν Μουσῶν. — Ἀλλ' εἶναι νόστιμος εἰς ἡν ἀκασθῇ. — Αἱ! καὶ ἢ δὲν καίτοι νόστιμον ἢ ἔστι; ἔχουσι καὶ οἱ Αἰθίοπες τὰς Ἀφροδίτας ἡν, ὡς ἡμεῖς οἱ λευκοὶ καὶ ἔχοντες καὶ πάντας, ἐκ τῶν ὁσίων δὲ ἀλλότριον οὐδὲ ἐνὰ πρὸς δέκα ὁμήρους.

Ὅπως ἂν γνῶι, παρακαλῶ καὶ ἐπὶ καὶ τὸς ὁμοίους συνδουλοῦντας, ἐάν δὲν ἦν (καὶ φαίνεται μὴ δὲν εἶναι πρὸς) δυνατόν νὰ ἐξορίσθῃ ἢν ῥίμας, νὰ ἀφαισθῇ καὶ εἰς ἡν γλῶσσας ἢν ἔχουσιν καὶ τὸν ἀνεκδοκίμων ὄλγον, καὶ νὰ μεταφράσῃ καὶ εἰς ἡν γλῶσσας καὶ εἰς ἡν γλῶσσας καὶ εἰς ἡν γλῶσσας. Δὲν εἴπαμεν, καὶ νὰ μεταφράσῃ τὴν Μισαίφροντον τοῦ Μελίου εἰς τὸ πρῶν, ἢ καὶ αὐτὴν σου τοῦτο ἢν διχουρημένον Ταρτούβιν νὰ μεταφράσῃ εἰς Νοτιογραφικόν. Αὐτὸ ἔχει ἄλλο, γινώσκου εἰς ἡν μεταφράσις, καὶ γὰρ εἰς ἐνταῦθα ἢν ἀπαικτοῦ μὲν γλῶσσας, ὡς ὅπως τοῦ ἡμέτερου ὡς ὅπως διωκτοῦ ἀπὸ τῶν αὐτῶν εἰς ὅλους μας σφαγμένον.

Ὅπως ἡμεῖς καὶ ὅπως εἶναι τὸ σφάμαλ ταῦτα, δὲν πρὸς νὰ μὴς ἐπικρατοῦσα ἀνθροπία εἰς ἡν παλαιότητα ἢν γλῶσσας. Πρῶτος εἰς ἡν χρονικὴν ἔστιν ἡ ἀναγκαστικὴ ἢν ἑλλάδες μὲν ἐφύλαττον ἡ ῥίμας· παλαιὴν δυσχερέστερον, ἀν' ἢ παραβέβαιον ἀπὸ ἡν μέλλουσιν τὸ πρῶτον καὶ συγγραμμάτων, ἢ καὶ μεταφράσεων, λαμπρὰ ἐποχήν. Αὐτὸ ἡμεῖς εἰς ἡν χεῖρας μας εἶναι νὰ ἀποφύγῃμεν τὸ ὄντως ἢν δυστυχίας, ἐάν οἱ ἐντομῶν σκοπὸν ἔχον δὲν ἔχη παρὰ νὰ λαχόντων ἢν μακαρίων ἐποχὴν ἐκείνην. Ὅπως ἐνταῦθα!

A. Κοραΐς.

5 Σεπτεμβρίου, 1816

Κατά την περιδιάβασή μου στη βιβλιοθήκη της κυρίας Έλλης Μποτονάκη, όπου εκδόσεις του Ίσοκράτη και του Πλούταρχου της *Ελληνικής Βιβλιοθήκης* του Κοραή, σε μεγάλο χαρτί και πρωτότυπη χρυσοδερματόδετη στάχωση με προηγούμενους κτήτορες Βενδραμή Οικονόμου / Οικονομόπουλο και Νικόλαο Μαυροδοσόπουλο, ξεφύλισσα και το βιβλίο *Μολιέρου* άριστα έργα έξελλημισθέντα υπό 'Ι. Ίσιδωρίδου *Σκυλίση. Κωμωδιών Μισάνθρωπος, Ταρτούφος, Φιλάργυρος* μετά εικόνας του Μολιέρου και πανομοιότυπο έπιστολής Α. Κοραή. *Έν Τεργέστη Τύποις του Αύστριακου Λούδ 1871*.⁶ Στην άρχή του βιβλίου ύπάρχει το πορτραίτο του Μολιέρου σε χονδρό χαρτί ίδιο με εκείνο του θεσσαλικού περιοδικού και ή έπιστολή του Κοραή λιθογραφημένη σε άναδιπλούμενο χαρτί 36,5×21,5 έκατοστά, λεπτότερο από εκείνο της κορνίζας αλλά πανομοιότυπο ως προς τη διάταξη του κειμένου και το χρώμα του μελανιού.

Στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη ό φάκελος MSS 110 4.1 περιέχει 29 έπιστολές του Α. Κοραή προς τον Παντολέοντα Βλαστό (1818-1822), μία χωρίς χρονολογία και άποδέκτη και μία λιθογραφημένη προς τον Κ. Κοκκινάκη, που είναι πανομοιότυπο αντίτυπο με εκείνο της κορνιζαρισμένης έπιστολής και ως προς το πάχος του χαρτιού και ως προς το μελάνι. Μόνο το σχήμα του χαρτιού είναι μεγαλύτερο, 28,5×22,5 έκατοστά και στην πάνω πλευρά ύπάρχουν ίχνη σχισίματος. Η συλλογή αυτή των έπιστολών Κοραή άνηκε στην Ίωάννα Κ. Μανούση και κατατέθηκε από τους κληρονόμους της στη Γεννάδειο τό 1977. Στο πρακτικό που περιέχεται στο φάκελο ή έπιστολή χαρακτηρίζεται λιθογραφημένη και λαθεμένα ταυτίζεται με τη μεγάλη έπιστολή που δημοσίευσε ό Ν. Δαμαλάς τό 1885 (τ. Γ' 1, άρ. 40).⁷ Στη Γεννάδειο ύπάρχει αντίτυπο του βιβλίου *Μολιέρου* άριστα έργα, προσερχόμενο από τη βιβλιοθήκη Σπυρίδωνος Λοβέρδου (Δωρεά Μαρίας Κονταρέλλη, 1972): ή λιθογραφημένη έπιστολή δέν είναι δεμένη στην άρχή αλλά μετά τον πρόλογο, σ. ις'.⁸

Για τη Γερουσία βλ. σ. κδ' - κε' (είσαγωγή Γεωργίου Ν. Φιλάρτου) και 36-39, 111-113, 126-127. Την έκδοση αυτού του βιβλίου άναγγέλει τό άρθρο με την πληροφορία ότι αυτό «κατά την πανηγυρικήν συνεδρίασιν της ακαδημίας Αθηνών σήμεραν τό απόγευμα θα διανεμηθῇ εις τους έπισήμους [...]». Τό βιβλίο με τις πολιτειακές ύποθήκες του Κοραή «που άποκτοῦν έξαιρετικήν επικαιρότητα με την συζήτησιν που διεξάγεται τόν τελευταίον καιρόν περί της χρησιμότητος της Γερουσίας».

6. 8ο, σ. ις' +352. Στην άρχή 1 άναδιπλούμενο πανομοιότυπο έπιστολής του Α. Κοραή και 1 λιθογραφία προσωπογραφίας με λεζάντα: *MOLIERE* και τό όνομα του λιθογράφου: *Lit. Guttman Trieste*. Στις σ. ζ' - ις' Πρόλογος. 1-101 Μισάνθρωπος. 103-104 Σημειώσεις Μισανθρώπου. 105-121 Πρόλογος Ταρτούφου (1851) και με νέες σημειώσεις. 122-235 Ταρτούφος. 239-243 Σημειώσεις Ταρτούφου. 245-343 Φιλάργυρος. 345-346 Σημειώσεις Φιλάργυρου. 347 Παροράματα. 349-352 Συνδρομηταί.

7. *Έπιστολαί Αδαμαντίου Κοραή, έπιμελεία Νικολάν Μ. Δαμαλά*, τ. Γ' 1, Αθήνα 1885, άρ. 40, σ. 693-698.

8. Από τό τρία αντίτυπα που άναγράφει ό κατάλογος της Έθνικής Βιβλιοθήκης της

Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ συγκεντρώθηκαν στὶς παραπάνω περιγραφές, εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ἰσιδωρίδης Σκυλίτσης εἶχε στὰ χέρια του τὴν αὐτόγραφη ἐπιστολὴ τῶν 14 ἴσως παραγράφων τοῦ Α. Κοραή, ἀφοῦ ὅπως θὰ δοῦμε τὴ σχολιάζει ὀλόκληρη στὸν πρόλογο τῶν μεταφράσεών του καὶ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ λιθογράφου κατασκεύασε τὴν ἰδιότυπη ἐπιτομὴ μὲ μιὰ μέθοδο ποὺ μοιάζει μὲ κολάζ χωρὶς νὰ ὑπάρχουν νοηματικὰ κενά. Τιμοῦσε μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο τὸν Κοραή, στοῦ ὁποῖου τὴ γραπτὴ παρότρυνση ὀφειλόταν ἡ μετάφραση τοῦ Κοκκινάκη ἀλλὰ καὶ οἱ δικοὶ του προβληματισμοὶ γιὰ τὸν «ἐξελληνισμόν» τοῦ Μολιέρου, ποὺ θὰ ἀναδειχθοῦν ἀπὸ τὰ ὅσα θὰ σημειώσουμε παρακάτω ἀναλυτικὰ, καθὼς ὁ Σκυλίτσης συζήτησε στοὺς προλόγους του τίς ἀπόψεις τοῦ Κοραή, ὅπως αὐτὲς εἶχαν διατυπωθεῖ στὴν ἐπιστολὴ του στὸν Κοκκινάκη ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα ἔργα του. Δίπλα λοιπὸν στὴ βιογραφία καὶ τὴν προσωπογραφία τοῦ Μολιέρου θεώρησε ὅτι ἔπρεπε νὰ τυπώσει τὴν αὐτόγραφη ἐπιστολὴ τοῦ Κοραή, ἔστω ἐπιτετμημένη γιὰ νὰ χωρᾷ σὲ ἓνα ἀναδιπλούμενο φύλλο.

Τὴν αὐτόγραφη πλήρη ἐπιστολὴ τοῦ Κοραή ἡ ἀντίγραφό της χρησιμοποίησε τὸ 1885 ὁ Ν. Δαμαλᾶς γιὰ τὴν πρώτη, ὅσο γνωρίζω, ἔκδοσή της, τὰ ὁποῖα καὶ λαμβάνουν. Συγκρίνοντας τὸ μέρος τοῦ κειμένου τῆς ἔκδοσης Δαμαλᾶ, ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴ λιθόγραφη ἐπιτετμημένη ἐπιστολὴ ἐντόπισα δύο διαφορές: στὴν πρώτη παράγραφο ὁ Δαμαλᾶς ἐκδίδει καὶ ἰδικά σου ἐνῶ τὸ αὐτόγραφο ἔχει καὶ τὰ ἰδικά σου. Στὴ δεύτερη παράγραφο οὔτε αἱ πολλαὶ ἀντὶ οὗτ' αἱ πολλαὶ τοῦ αὐτογράφου. Μιὰ τρίτη διαφορὰ, αὐτὴ τὴ φορὰ στὸ χωρισμὸ τῶν παραγράφων, μπορεῖ νὰ στηρίξει τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Δαμαλᾶς ἐκδίδει ἀπὸ ἀντίγραφο: ἡ τελευταία παράγραφος τῆς λιθόγραφης ἐπιστολῆς στὴν ἔκδοση Δαμαλᾶ εἶναι ἐνσωματωμένη στὴν παράγραφο 11, παρόλο ποὺ καὶ τὸ νόημα ἐπιτρέπει τὴν αὐτονομίᾱς της. Ἔτσι ἡ ἐπιστολὴ στὴν ἔκδοση Δαμαλᾶ διαιρεῖται σὲ 13 παραγράφους ἐνῶ ἡ αὐτόγραφη ἴσως εἶχε 14 παραγράφους.

Ὁ Σμυρνιὸς λόγιος Ἰωάννης Ἰσιδωρίδης Σκυλίτσης (1819-1890· ὑπόγραφε καὶ Σκυλίτσης)⁹ τύπωσε τὸν *Ταρτοῦφο* στὴ Σμύρνη τὸ 1851: «κωμωδία

⁹ Ἑλλάδος μπόρεσα νὰ δῶ ἓνα (Ν. Φ. 2611), στὸν ψευδοτίτλο τοῦ ὁποῖου ὑπάρχει ἡ ἀφιέρωση: *Τῇ Ἑθνικῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Ἑλλάδος ὁ ἐξελληνίσας Ἰ. Ἰ. Σκυλίτσης*. Ἀντίτυπο τοῦ βιβλίου εἶδα καὶ στὸ ΕΛΙΑ.

9. Στέφανος Σ. Μακρυμύχαλος, «Ἡ ἔκδοση τῆς ἐφημερίδος “Ἡμέρα” στὴν Τεργέστη στὰ 1855. Ἀπὸ τὴν ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς λογίου καὶ δημοσιογράφου Ἰ. Ἰ. Σκυλίτσης», *Ὁ Ἑραριστὴς* 8 (1970) 10-30+4 πίνακες (προσωπογραφία καὶ ὑπογραφή 1872+3 ἔγγραφα). Ἐμ. Ν. Φραγκίσκος, «Λογοκριτικὲς καὶ γλωσσικὲς ἐπεμβάσεις στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Κοραή», *Πρακτικὰ Συνεδρίου «Κοραῖς καὶ Χίος» (Χίος, 11-15 Μαΐου 1983)*, τ. Β', Ἀθήνα, Ὁμηρεῖον Πνευματικὸν Κέντρον, 1985, σ. 223-244 [Κυκλοφόρησε μόνο ὡς ἀνάτυπο ἀφοῦ ὁ Β' τόμος τῶν *Πρακτικῶν* δὲν κυκλοφόρησε ποτέ]. Φαίδων καὶ Γλυκερία Μπουμπουλίδου, *Ἡ Νεωτέρα Ἑλληνικὴ Λογοτεχνία, Γραμματολογικὸ Διά-*

τοῦ Μολιέρου τοῦ Γάλλου μεταφρασθεῖσα ἐμμέτρως καὶ μετενεχθεῖσα εἰς τὰ καθ' ἡμᾶς ἦθη» στὸ πλαίσιο τοῦ μεγάλου μεταφραστικοῦ τοῦ ἔργου ποὺ τύπωνε στὸ τυπογραφεῖο τῆς *Ἐφημερίδος τῆς Σμύρνης*.¹⁰ Στὸν πρόλογό του (Ὁκτώβριος 1851) τὸν ὁποῖο ἀνατύπωσε μὲ συμπληρωματικὲς σημειώσεις στὴν ἔκδοση τῆς Τεργέστης τοῦ 1871, στὴν ὁποία τὸ κείμενο τῆς μετάφρασης εἶναι ἀναπλασμένο, ἀναφέρεται στὶς θέσεις τοῦ Κοραῖ «περὶ μετακένωσης» καθὼς θεωροῦσε ὅτι στῆριζαν καὶ τὶς δικές του ἀπόψεις γιὰ τὴν ἀνάγκη νὰ προηγηθοῦν μεταφράσεις θεατρικῶν ἔργων καὶ νὰ ἀκολουθήσει ἡ συγγραφή πρωτότυπων: «Οἱ ἡμέτεροι θέλουν μεταφράσει καὶ ὅχι συγγράψει. Ἡ δὲν συμπεριλαμβάναται νομίζετε καὶ τὸ δραματικὸν μέρος τῶν γνώσεων τῶν Εὐρωπαίων εἰς τὴν μετακένωσιν, περὶ ἧς ἔλεγεν ὁ γλυκύτατος καὶ πατριώτατος ἐκεῖνος Κοραΐς; Ἐπαναλαμβάνω ὅτι, διὰ νὰ σχηματισθῇ θεάτρον παρ' ἡμῖν δὲν θέλουν συγγράψει, ἀλλὰ μεταφράσει οἱ ἡμέτεροι τὰ ἄριστα τῶν εὐρωπαϊκῶν, ἧ καὶ ἀρχαιοελληνικῶν δραμάτων [...]». ¹¹ Σὲ προηγούμενη παράγραφο ἄγγιζε τὸν πυρήνα τοῦ προβλήματος, ἀναφερόμενος στὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ θεάτρου: «Ἡ δραματοποιΐα εἶναι τέχνη δυσχερής· ἰδιαιτέρα τέχνη. Διὰ νὰ γράψωμεν δράματα, ἔχομεν χρεῖαν θεάτρου, ἔχομεν χρεῖαν καθηγητῶν σοφῶν εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ποιήσεως, ἔχομεν χρεῖαν ἐμπειρίας καὶ τέλος πάντων δη-

γραμμα, τ. Α', Ἀθήνα 1984, σ. 269-270, μὲ μερικὴ καταγραφή τοῦ μεταφραστικοῦ τοῦ ἔργου καὶ βιβλιογραφία. Σοφία Ντενίσση, *Μεταφράσεις μυθιστορημάτων καὶ διηγημάτων 1830-1880: εἰσαγωγικὴ μελέτη καὶ καταγραφή*, Ἀθήνα, Περίπλους, 1995 (ἀπὸ τὸ εὐρετήριο). Ἀπὸ τὰ λίγα αὐτοβιογραφικὰ στοιχεῖα τῆς ἔκδοσης τοῦ 1871: «Ποτὲ δὲν κατώκησα εἰς τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα· τὰς Ἀθήνας εἶδον πάντοτε παροδικῶς· ἀπὸ δὲ τοῦ 1858, οὐδόλως· ἐάν τι ἐκ τῶν προσώπων τοῦ ἐξελληνισθέντος Μισανθρώπου ὁμοιάζῃ ἄλλω τινί, ζῶντι ἐν τῇ πρωτεύουσῃ ἐκείνῃ, βεβαίω τὸν ἀναγνώστην ὅτι δὲν ἔχω περὶ τούτου εἰδήσιν· ἀλλ' ἐάν ἐν γένει ὁ Μισάνθρωπος μου ἀντικατοπτρίζῃ τὴν ἀθηναϊκὴν κοινωνίαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον πιστῶς, ὁμολογῶ ὅτι τοιαύτην ἰδέαν ἐσχηματίσαμεν οἱ ἔξω Ἕλληνες, ἐξ ὧν μαθάνομεν καθεκτάσθην περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι, ἐκ τῶν ἐκεῖθεν ἐρχομένων ὁμογενῶν. Διαφέρομεν τοῦ Παλαίμονος κατὰ τοῦτο μόνον, ὅτι δὲν ἐφθάσαμεν εἰς τὸ νὰ μισήσωμεν ὡς αὐτός· ἀλλὰ πονοῦμεν· ἀλλ' ἀναγκαζόμεθα ν' ἀναβάλλωμεν τὴν ἄλλως ποθεινοτάτην σύναξιν ἡμῶν εἰς τὸ ἱερὸν ἐκεῖνο ἔδαφος, ὅπου καταντᾷ τις ἕως σήμερον νὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι «ἄμεινον δουλεῖν ἐπιεικῶς, ἢ ἐλευθεριάζειν ἀναισχύτως» — κατὰ τὸν Πολύαινον» (σ. ις').

10. Ὁ Ταρτοῦφος κωμῳδία Μολιέρου... *Σμύρνη, Τυπογραφεῖον τῆς Ἐφημερίδος τῆς Σμύρνης Διευθυνόμενον ὑπὸ Κ. Προκήδου. 1851*, 8ο μικρὸ, σ. 4 χ. ἀρ.+ις'+ 123+1 χαρ. Μικρὸ σχῆμα μὲ κεφαλίδες ποὺ σημαίνουν τὶς πράξεις καὶ τὶς σκηνές, βολικὸ στὸν ἀναγνώστη. Ἀντίθετα ἡ ἔκδοση τῆς Τεργέστης τοῦ 1871 εἶναι πολυτελής, χωρὶς κεφαλίδες καὶ οἱ σελίδες πλαισιώνονται μὲ διακοσμητικὴ γραμμή.

11. Μολιέρου ἄριστα ἔργα... ὁ.π., σ. 109-110. Τὰ ἀποσπάσματα κειμένων τοῦ Κοραῖ, ποὺ παραθέτει σὲ ὑποσημείωση, εἶναι ἀπὸ τὸν ζ' τόμο τῆς ἔκδοσης τῶν *Παραλλήλων βίων* τοῦ Πλουτάρχου, Παρίσι 1814 = *Συλλογὴ τῶν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιοθήκην, καὶ τὰ Πάρεργα Προλεγόμενων καὶ τινων συγγραμμάτων* τοῦ Ἀδμαντίου Κοραῖ, τ. Α', Παρίσι 1833, σ. 564, 565. [= Ἀδμαντίου Κοραῖ, *Προλεγόμενα* στοὺς *Ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεῖς καὶ ἡ αὐτοβιογραφία του*, Πρόλογος Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1984].

μοσίου μεμορφωμένην ἔχοντος δραματικὴν κρίσιν». ¹² Στὴν ἔκδοση τοῦ 1871, μὲ μιὰ ὑποσημείωση, θυμίζει στὸν ἀναγνώστη ὅτι αὐτὰ γράφηκαν τὸ 1851 καὶ ἀπὸ τότε ἐκδόθηκαν «ἀξιόλογα ἔργα πρωτότυπα, τιμῆσαντα τὴν νεοελληνικὴν δραματοποιεῖαν»: Τοῦ Κουτρούλη ὁ γάμος τοῦ Α. Ρ. Ραγκαβῆ, ἡ Μαρία Δοξαπατοῦ, οἱ Κυψελίδαι καὶ ἡ Μερόπη τοῦ Δ. Βερναρδάκη, «ἔργα ταῦτα ἐν πολλοῖς ἀμιλλώμενα πρὸς τὰ ὁμοίου εἶδους θαυμαστά τῆς Ἑσπερίας». ¹³

Ὁ Σκυλίτσης δηλώνει στὸν πρόλογο ὅτι μὲ παρότρυνση Γάλλου φίλου του καταπιείστηκε μὲ τὴ μετάφραση τοῦ *Ταρτούφου*, ἀγνοώντας ὡς τότε τίς νοθεσίες τοῦ Κοραῖ γιὰ τὴν ἀνάγκη νὰ μεταφραστεῖ τὸ σπουδαῖο ἔργο, ἀλλὰ καὶ τὴ μετάφραση τοῦ Κοκκινάκη, τῆς ὁποίας πῆρε στὰ χέρια του ἓνα κολοβὸ ἀντίτυπο ὅταν εἶχε τελειώσει τὴ μετάφραση καὶ τῆς τέταρτης πράξης. Ὁ πρόλογος τοῦ Κοκκινάκη τὸν ἔκανε νὰ συνειδητοποιήσει περισσότερο τὴν ἐπικινδυνότητα τοῦ ἐγχειρήματος ἀλλὰ δὲν τὸν ἀποθάρρυνε νὰ ὁλοκληρώσει τὴ μετάφραση ἀφοῦ διαπίστωνε πὼς «Ἀμφιβολία δὲν ὑπάρχει ὅτι ὁ σημερινὸς μεταφραστὴς εἶχε καὶ ἐφόδια πλείότερα τῶν τοῦ πρὸ πέντε καὶ τριάκοντα ἐτῶν ἐπιχειρήσαντος τὸ αὐτὸ ἔργον. Ἡ γλῶσσα ἔκτοτε προήχθη, τὰ ἤθη τοῦ καθ' ἡμᾶς δημοσίου ἀνεπτύχθησαν [...)].» ¹⁴

Στὸν κύριο πρόλογο τῆς ἔκδοσης τοῦ 1871 ὁ Σκυλίτσης κρίνει τίς ἀπόψεις τοῦ Κοραῖ, ποὺ διατυπώθηκαν στὴν ἐπιστολὴ του στὸν Κοκκινάκη: γιὰ τὴν προτίμησή του στὴν πεζὴ μετάφραση, τίς βελτιώσεις τίς ὁποῖες προτείνει (ποὺ δείχνουν καὶ τὴ δική του ἑλλειψή μουσικῆς ἀκοῆς) καὶ τὴν ἀποδοκιμασίαν τῆς ὁμοιοκαταληξίας. Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Σκυλίτση ἴσως ἀδικοῦν τὸν Κοραῖ καὶ τίς ἐπισημάνσεις του καθὼς τίς συνδέουν μὲ τίς αἰσθητικὰ μέτριες βελτιώσεις ποὺ προτείνει: «Ὡς βλέπομεν ἐν τῇ ἐπισυνημμένῃ πανομοιοτύπῳ ἐπιστολῇ τοῦ Κοραῖ πρὸς τὸν Κοκκινάκην, ὁ σοφὸς ἐκείνος συνεβούλευε νὰ μεταφρασθῶσιν αἱ δύο αὗται κωμωδίαι εἰς πεζὸν λόγον· ἀλλ' ἐξ ὀλίγων τινῶν στίχων, οὓς ἐπειράθη νὰ συνθέσῃ ἐπιδιορθῶν τοὺς τοῦ Κοκκινάκη, προδίδεται ὡς μὴ κεκτημένος μουσικὴν ἀκοήν, καὶ ἐπομένως ἀναρμόδιος κριτὴς ἐπὶ τοῦ προκειμένου». ¹⁵

Γιὰ τὴν ὁμοιοκαταληξία ὁ Σκυλίτσης βρίσκει ὑποστηρικτικὰ ἐπιχειρήματα στὴν κοινὴ θέση ποὺ ἔχει μὲ τὸν Κοραῖ στὸ θέμα τῆς νεοελληνικῆς προφορᾶς καὶ τῆς ἔκπτωσός της σὲ σχέση μὲ τὴν ἀρχαία. Σημειώνει ὁ Κοραῖς: «Εἰς τὰς βαρβάρους τῶν Εὐρωπαίων γλώσσας ἦτο ἴσως ἀναγκαῖον τὸ ὁμοιοτέλευτον, διὰ νὰ τῶν μετριάσῃ τὴν τραχύτητα· ἀλλ' εἰς τὴν ἰδικήν μας, ἂν καὶ βαρβαρῶθεῖσαν, πολὺ ὅμως ὑπερτέρων ἐκείνων, ἡ ρίμα ἐμβῆκε δι' ὀργὴν τῶν Μου-

12. *Μολιέρου* ἄριστα ἔργα... ὁ.π., σ. 109.

13. *Στὸ ἴδιο*.

14. *Στὸ ἴδιο*, σ. 114.

15. *Στὸ ἴδιο*, σ. 18'.

σών — 'Αλλ' εἶναι νόστιμος εἰς τὴν ἀκοήν. — Αἶ! καὶ τί δὲν κάμνει νόστιμον ἢ ἕξις;».¹⁶ 'Η θέση τοῦ Σκυλίτση νομιμοποιεῖ τὴν χρῆσιν καὶ τὴν ἔξιν, καθὼς δέχεται ὅτι ἡ ὁμοιοκαταληξία δίνει ρυθμὸν στὸν λόγο, ὥστε νὰ εἶναι εὐχάριστος στὴν ἀκοή καὶ περισσὴ χάρις, ὥστε νὰ τέρπει τὸν θεατὴ: «Περὶ δὲ τῆς ὁμοιοκαταληξίας, ἀληθῶς πολὺ θὰ εὐηργέτει τὸ καθ' ἡμᾶς δημόσιον τοὺς ποιητάς, ἂν ἀπήλλαττεν αὐτοὺς τοῦ προσθέτου κόπου τούτου· ἀλλ' ἐνόσω κατακηλεῖται ὑπὸ ταύτης τῆς σειρῆνος, ὅσοι τῶν ποιητῶν ἐπιθυμοῦν νὰ εὐαρεστώσιν εἰς αὐτό, εἶναι ἡναγκασμένοι νὰ ὑπέκωσιν εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς κατὰ τὸν Κοραὴν βαρβαροῦ ρίμας. 'Η ὁμοιοκαταληξία εἶναι βάρβαρος· ἀλλ' οὕτως εἶναι βάρβαρος καὶ ἡ σημερινὴ γλῶσσα, καὶ ἡ σημερινὴ προφορά, καὶ ἡ σημερινὴ ἡμῶν ἐνδυμασία, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, ἡ μουσικὴ, τὰ πάντα. 'Αλλ' ὅχι· ἐνόσω ὁμιλοῦμεν ὡς ὁμιλοῦμεν, καὶ προφέρομεν ὡς προφέρομεν, ἢ τε μετρικὴ ἢ παροῦσα καὶ ἡ ὁμοιοκαταληξία φαίνονται τῆς καθωμυλημένης ιδιότητος ἀναφαίρετοι. 'Η μὲν μετρικὴ ἔχει ρυθμόν, θέλγητρον τὸ ὁποῖον ἐνδέχεται νὰ μὴ ἐκτιμῶσιν ὅσοι οὐτε τὸ τῆς μουσικῆς· ἡ δὲ ὁμοιοκαταληξία εἶναι τι παίγνιον ἡχητικόν, ὅσον ἀπρόοπτον, τόσον καὶ εὐάρεστον εἰς τὴν ἀκοήν».¹⁷

Ὁ Σκυλίτσης ἄλλωστε θεωροῦσε ὅτι τὰ μειονεκτήματα τῆς ἑμμετρῆς μετὰφρασης ἔναντι τῆς πεζῆς καὶ τῆς ρίμας ἔναντι τῆς ἀνομοιοκαταλήκτου στιχουργίας μποροῦσαν νὰ μετριαστοῦν ἢ νὰ ἐξαφανιστοῦν μὲ καλὴ ἀπαγγεῖλια, ποὺ προϋπέθετε διδασκαλία καὶ ἀσκήσις: «'Αδίδακτος ἀπαγγεῖλιας οὐδεὶς ἔπρεπε ν' ἀναβαίνει, ὅχι μόνον ἐπὶ τῆς σκηνῆς, —τοῦτο ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ, — ἀλλ' οὐτε ἐπὶ τοῦ ἄμβωνος ἢ βήματος οἰοῦντο· ἐνῶ παρ' ἡμῖν, οἷτινες, ἀπειρίας ἕνεκα μέχρι τοῦδε, τὰ πάντα νομίζομεν εὐχερῇ καὶ ἀνάξια διδασκαλίας, ἡθοποιοὶ ἀδίδακτοι ὁλωσδιόλου χειροκροτοῦνται ὡς ἄξιοι καὶ ἄριστοι ὑπὸ τοῦ μηδεμίαν πείραν, θεατρικὴν τοῦλάχιστον, ἔχοντος δημοσίου, φθειρόντος οὕτως αὐτοὺς, καὶ φθειρομένου ὑπ' αὐτῶν. Πολλὰ προϊόντα βιομηχανικὰ θὰ στείλῃ ἡ ἐλευθερία 'Ελλάς εἰς τὴν ἀλλοδαπήν, πρὶν ἢ ἐξαγάγῃ καὶ ἡθοποιοὺς ἀξιόχρους χει-

16. 'Αλληλογραφία, ὁ.π., τ. Γ', 'Αθήνα 1979, σ. 500. 'Ο Κοραὴς ἀναφέρθηκε καὶ ἄλλες φορές ἀπαξιωτικὰ γιὰ τὴν ὁμοιοκαταληξία: «ὕποθεσις ποιητὴν ὅστις γράφει εἰς τὸν βάρβαρον τρόπον τῶν ὁμοιοκαταλήκτων στίχων» (ἐπιστολὴ ἀπὸ 27-11-1803 πρὸς Α. Βασιλείου: Στὸ ἴδιο, τ. Β', 'Αθήνα 1966, σ. 115). «'Εξεναντίας ἐπαινῶ σου πολὺ τὴν καταφρόνησιν τοῦ ὁμοιοτελεύτου. Φοβοῦμαι ὅτι μέλλει νὰ μᾶς μείνῃ ἡ βάρβαρος ρίμα· ἀλλ' ὅμως ἐὰν ἄλλοι ὅμοιοί σου τὴν προκοπὴν, καὶ τὸν ζῆλον τῶν καλῶν, σὲ μιμηθῶσιν, ἴσως εὐτυχήσετε νὰ ἐλευθερώσετε τὴν νέαν Γραμματικὴν ἀπὸ ταιούτην ψώραν, καὶ νὰ κατασταθῇτε ἀληθεῖς τυραννοκτόνοι τῆς ρίμας» (ἐπιστολὴ ἀπὸ 9-9-1818 πρὸς 'Ιωάννη Ζαμπέλιο: Στὸ ἴδιο, τ. Δ', 'Αθήνα 1982, σ. 109). Βλ. καὶ 'Αλέξης Πολίτης, 'Η ἀνακάλυψις τῶν ἐλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, 'Αθήνα 1984, σ. 144. Κωστής Παλαμάς, «Περὶ ρίμας», ἐφ. 'Ελευθερον Βῆμα, 21, 29/6, 12/7/1926 = 'Απαντα τ. 13, σ. 24-38. Γενικότερα βλ. Νεοελληνικὰ μετρικά, ἐπιμέλεια Νάσος Βαγενάς, Ρέθυμνο, 'Ινστιτοῦτο Μεσογειακῶν Σπουδῶν - ΠΕΚ, 1991.

17. Μολιέρου ἐκλεκτὰ ἔργα... ὁ.π., σ. ιε'.

ροκροτήσεων [...] Τί; τὸ ὁμοιοτέλευτον, καὶ μετ' αὐτοῦ χάρις τις ἐκ περισσοῦ τέρπουσα τὸν ἀκροατὴν. Τοῦτο εἶναι ἀναντίρρητον. Ἀλλ' ὁ καλῶς ἀπαγγέλλων, ὁ ἐπιτήδειος ἡθοιοῦς, δύναται καὶ τοῦ ρυθμοῦ τὰς μονοτονίας νὰ ἐξαλείφῃ, καὶ τὰς ὁμοιοκαταληξίας νὰ καθιστᾷ ἀνεπαισθήτους, ὡςάκις ὁ λόγος δὲν πρέπει νὰ καταφανῇ προβαίνων κατὰ δίστιχα· τοῦθ' ὕπερ ἐπιτυγχάνεται διὰ μεταβιβασμῶν φωνῆς, διὰ τόνωσεων ἢ χαλασμῶν, διὰ βραδυλογίας ἢ κατασπείσεως τῶν λέξεων».¹⁸

Ὁ Σκυλίτσης τριάντα πέντε (ἢ πενήντα πέντε) χρόνια μετὰ τὶς κρίσεις τοῦ Κοραῖ καὶ τῇ μετάφραση τοῦ Κοκκινάκη, ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου καὶ τῆς μετάφρασης τοῦ Φιλάρου - *Ἐξηναβελόνη*, δὲν μεταφράζει ἀλλὰ ἐξελληνίζει, φτάνοντας σὲ ἀκραῖες ἐπιλογές, ὅχι πάντοτε ἐπιτυχημένες ἀφοῦ δὲν πληροῦν πάντα τὸ κριτήριο τῆς ἀντιστοιχίας, ὅταν οἱ σκηνές τῶν μοιερικῶν κωμωδιῶν μεταφέρονται στὶς πόλεις τῆς Ἀνατολῆς, τὰ ὀνόματα τῶν τόπων, τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ἀξιομάτων γίνονται ἐλληνικά καὶ οἱ καταστάσεις ποὺ περιγράφονται ἀναφέρονται στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία. Στὶς δεκαετίες ποὺ πέρασαν, ἀπὸ τὸν Οἰκονόμο ὡς τὸν Σκυλίτση, ὁ ἐξελληνισμὸς τοῦ Μολιέρου συνεχίστηκε μὲ ἐκδόσεις στὸ Βουκουρέστι καὶ στὴν Ἀθήνα, οἱ ὁποῖες δὲν μνημονεύονται ἀπὸ τὸν Σκυλίτση.

Τὸ μεταφραστικὸ ἔργο τοῦ Σκυλίτση μὲ τὴν ἐξελληνιστικὴ του ἐπιλογὴ μεταφέρει στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία τὸν Μολιέρο μὲ ἄμεση ἀναφορὰ στὰ προβλήματα τῆς καὶ ἔντονο διδακτισμὸς: «Προσεπάθησα νὰ καταλάβωσιν οἱ ὁμόγλωσσοί μου τὸν Μολιέρον ἐξ ἰδίας ἀντιλήψεως· καὶ δὲν μετέφρασα λοιπόν, ἀλλ' ἐξελλήνισα, ἵνα ὅσοι ἐξ αὐτῶν ἀνέγνωσαν τὰς κωμωδίας αὐτοῦ γαλλιστί,

18. Στὸ ἴδιο, σ. ιδ', ιε'. «τὰ πάντα νομίζομεν εὐχερῇ καὶ ἀνάξια διδασκαλίας, ἡθοιοῖσι ἀδιδάκτοι...». Εἰμάστε ἀκόμη μακριὰ ἀπὸ τὴ δημιουργία θέσης σκηνοθέτη στὸ ἐλληνικὸ θέατρο. Βλ. Ἀντώνης Γλυτζουρῆς, «Ἡ δημιουργία θέσης σκηνοθέτη στὸ "Βασιλικὸν Θέατρον" (1898-1902)», *Μνήμων* 18 (1996) 62-88. Ὁ ἴδιος ὁ Σκυλίτσης εἶχε καὶ πείρα ἀπαγγελίας καὶ γνώση τῶν ἀντιδράσεων τοῦ κοινοῦ: «Τοῦτο παρετήρησα κατὰ τὴν τελευταίαν περιοδίαν μου εἰς πολλὰς πόλεις ὑπὸ ὁμογενῶν κατοικοιμένης, ἔνθα ἀπήγγειλον περικοπὰς ἐκ τοῦ Μισανθρώπου [...]» σημειώνει στὸν Πρόλογο τοῦ 1871 (δ.π. σ. ιγ'). Τὸ αἶτημα θεατρικῆς παιδείας καὶ ἐθνικοῦ θεάτρου θεωροῦνται ἀνεδαφικά: «Ἡ Κυβέρνησις τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου ὥφειλε νὰ λάβῃ σπουδαίαν φροντίδα περὶ μορφώσεως σκηνικῶν ἐπιτηδεύων, καὶ ἐν γένει θεάτρου ἐθνικοῦ· ἀλλὰ πῶς νὰ ἐπιμεληθῇ τούτων, ὅτε ἀμελοῦνται ἄλλα μᾶλλον κατεπεύγοντα! Εἰς ἐκεῖνο τὸ Κράτος πέπτωται, μετὰ τὴν μεγάλην καὶ θαυματουργὸν αὐταπάρνησιν τοῦ 1821, μόνα τὰ ἰδιωτικὰ ἔργα νὰ συντηρῶνται καὶ νὰ προκόπτωσι· λοιπὸν καὶ οἱ εἰσθητῶντες εἰς τὰ κοινὰ φροντίζουσι περὶ τῶν ἰδίων. Τί ἀποφέρει τὸ ὑπουργήμα; τοῦτο παρ' αὐτοῖς πρωτεύει· τί ὅμως ἀπεκδέχεται τὸ δημόσιον ἐκ τοῦ ὑπουργήματος; τοῦτο δευτερεύει παρ' αὐτοῖς. Τὸ πρωτεύον ἀπαλείφει εὐσυνειδήτως τὸ δευτερεύον, καὶ οὕτω στρέφεται ὁ τροχός. Περὶ δὲ τῆς ἐκλογῆς τῶν προσώπων, — Ναι, ὁ δεῖνα εἶναι ἱκανὸς ἢ ἀρμόδιος, ὁ ἄλλος ὅμως εἶναι ἰδικὸς μας (ἀρετὴ πολὺτιμος διὰ τὰ κοινὰ), ἢ εἶναι οἰκογενειάρχης (προτέρημα γονιμοποιῶν τὴν πατρίδα), καὶ ὁ ἰδικὸς μας, καὶ ὁ οἰκογενειάρχης ὑποσκελίζουσι τὸν ἱκανὸν καὶ ἀρμόδιον» (δ.π., σ. ιε' - ις').

εὐρωσιν ἐν τῇ διερμηνεύσει χάριν τινὰ λόγου, ἢ πνεῦμά τι ἐννοίας, τὸ ὁποῖον παρέτρεζαν ἐν τῷ κειμένῳ. Ἄλλως τε, ὅσον καὶ ἂν συνοικειωθῇ τις μετὰ ξένης γλώσσης, ἐνόσω ἡ ἰδία γλῶσσα πρωτεύει ἐν τῇ διανοίᾳ αὐτοῦ καὶ ἐν τῇ καρδίᾳ, διὰ τῆς ἰδίας γλώσσης πίπτει ὑπὸ τὰς αἰσθήσεις ὁ ἠθικός μάλιστα κόσμος. Ἐγὼ αὐτὸς εἶδον τὰ πρόσωπα τῶν κωμωδιῶν τοῦ Μολιέρου ἀληθέστερα, ἅφοῦ τὰ ἐνέδυσα ἐλληνικὸν φόρεμα, καὶ τοῖς ἔδωσα ἐγχώριον χρῶμα. Τὰ ἀλλοδαπὰ ἐξηγοῦνται, ἀλλὰ τὰ ἡμεδαπὰ καὶ ἐμφοροῦνται.¹⁹

Θεωροῦσε ὅτι συνέχιζε στὴ γραμμὴ τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου, ἔστω καὶ ἂν ἐκεῖνος εἶχε προτιμήσει τὴν πεζὴ μετάφραση, κατὰ τὴν προτροπὴ τοῦ Κοραῖ καὶ ὅχι τὴν ποιητικὴ: «Ὁ Φιλάργυρος ἐξελληνίσθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Κ. Οἰκονόμου, τοῦ σοφοῦ τὸ 1816, καὶ ἡ μετάφρασις ἐκείνη ἔτυχεν ἐπαίνων· ἀλλὰ κατῆντησε καθυστεροῦσα εἰς τοὺς παρόντας καιροὺς, ὥς ὥδευνεν ἡ γλῶσσα, μετ' αὐτῆς δὲ καὶ τὰ ἥθη».²⁰

Ὁ διαφωτιστής, στὰ χρόνια τοῦ ρομαντισμοῦ, λόγιος θέλησε νὰ ἀπολογηθεῖ ἴσως γιὰ τὶς μεταφραστικὲς του ἐπιλογές, διαλεγόμενος μὲ τὸν Κοραῖ γιὰ

19. Μολιέρου ἐκλεκτὰ ἔργα... ὁ.π., σ. ιβ'. Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Σκυλίτση πολλαπλασιάζονται: «[...] καθὼς μετέβαλεν ὁ μεταφραστὴς τὰ ὀνόματα, οὕτως ἤλλαξε καὶ τοὺς τόπους, ἤμειψε δὲ καὶ τοὺς τρόπους τῶν ἡθῶν, καθάπερ ἐν τῷ δράματι ἀπαιτεῖ τὸ εἶκος, ὅπερ ἐστὶ τὸ πιθανόν καὶ ἡ τῆς τῶν πραγμάτων συστάσεως ἀνάγκη. Ἄλλως νὰ μεταφρασθῇ κωμωδία εἶναι ἀδύνατον» (στοῦ ἴδιο, σ. 116). «[...] πότε εἶναι πιστὴ μία μετάφρασις; ὅταν μόνον εἰς τὰς λέξεις τοῦ κειμένου προσκολληθῇ ὁ μεταφραστὴς, τὴν δὲ χάριν αὐτοῦ, οὔτε τὸ πνεῦμα δὲν ἀποδώσῃ, ἢ ὅταν συντρίψῃ μὲν τὴν πέδην τῶν λέξεων, θηρεύσῃ δὲ τὸ πνεῦμα καὶ τὴν χάριν τοῦ κειμένου; Καὶ εἰς τίνα ἤθελε δόσει τὸν ἀσπασμὸν αὐτοῦ ὁ συγγραφεὺς; Εἰς τὸν μεταφράσοντα αὐτὸν κατὰ λέξιν μετὰ φόβου, ἢ εἰς τὸν μεταφράσοντα αὐτὸν κατὰ πνεῦμα μετ' ἀγάπης;» (στοῦ ἴδιο, σ. 117). «Ὅταν τοῦ χρειάζεται προχωρεῖ σὲ συγκρίσεις μὲ τὴν μετάφραση τοῦ Κοκκινάκη ἀπορρίπτοντας τὴν «πιστότητά» του μὲ τὴν ὁποία χάνεται «τὸ ἄλλας, ἡ εἰρωνία, ἡτις διαλάμπει ἐν τῷ πρωτοτύπῳ» καὶ εἰρωνεύεται τὶς ὑποσημειώσεις πού εἶναι χρήσιμες μόνο γιὰ τὸν ἀναγνώστη ὅχι τὸν θεατῆ: «Ὁ ἀγαθὸς Κοκκινάκης ἐξηγεῖ δι' ὑποσημειώσεων τὴν σημασίαν τῶν γαλλικῶν τούτων ἐπιθέτων. Εἰς τὸ βιβλίον, βεβαίως, ἐξηγοῦνται δι' ὑποσημειώσεων, ἀλλ' εἰς τὸ θέατρον;» (στοῦ ἴδιο, σ. 117). Βλ. καὶ Ἄννα Ταμπάκη, *Ἡ νεοελληνικὴ δραματολογία καὶ οἱ δυτικὲς τῆς ἐπιδράσεις. Μία συγκριτικὴ προσέγγιση*, Ἐκδόσεις Ergo, Ἀθήνα 2002, σ. 136-143, 156-157. Θόδωρος Χατζηπαναγής, *Ἡ Ἑλληνικὴ Κωμωδία καὶ τὰ πρότυπά της στὸ 19ο αἰὼνα*, Ἰνστιτούτο Μεσογειακῶν Σπουδῶν - ΠΕΚ, Ἡράκλειο 2004, σ. 21-24, 71-76. Μιὰ καίρια παρατήρηση γιὰ τὸν μεταφραστὴ Σκυλίτση βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ἑλληνικὸς ρομαντισμός*, Ἀθήνα 1994, σ. 527-528 (σημ. 154, 22).

20. Μολιέρου ἐκλεκτὰ ἔργα... ὁ.π., σ. ζ'. Ὁ Σκυλίτσης δηλώνει ὅτι ἀκολούθησε τὸν Οἰκονόμο: «Ταύτην μετεχειρίσθη τὴν ἐλευθερίαν καὶ ὁ μεταφράσας τὸν Φιλάργυρον, ἄλλην κωμωδίαν τοῦ Μολιέρου, ταύτην δὲ πεζήν, μετενεγκὼν αὐτὴν εἰς τὰ καθ' ἡμᾶς ἥθη. Ὅλοι γιγνώσκουσι τὸν Ἐξηγταβελόνην· ὁ Ἐξηγταβελόνης κατέστη οἰκεῖος εἰς τοὺς Ἕλληνας, διότι ἔλαβε ἐθνικὸν σχῆμα ὡς καὶ ὄνομα» (στοῦ ἴδιο, σ. 117-118). Βλ. καὶ Κωνσταντίνος Οἰκονόμος, *Ὁ Φιλάργυρος τοῦ Μολιέρου*, Ἐπιμέλεια Κωστής Σκαλιόρας, Ἑρμής, Ἀθήνα 1970. Ἄννα Ταμπάκη, ὁ.π., σ. 36-37. Θ. Χατζηπανταζής, ὁ.π.

τῇ θεωρίᾳ καὶ πράξῃ τῆς μετάφρασης ποὺ ἐκεῖνος δίδασκε. Παρόλο ποὺ εἶχε ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ αὐτῇ τῇ διδασκαλίᾳ ἴσως αἰσθανόταν ὅτι τὸ πλαίσιο τῆς ἀναφορᾶς δὲν εἶχε ἀλλάξει καὶ ὁ διάλογος συνεχιζόταν. Αὐτὰ θέλησε ἴσως συμβολικὰ νὰ ἐκφράσει τυπώνοντας ὡς προμετωπίδα τοῦ βιβλίου του τὸ πανομοιότυπο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κοραΐ, ποὺ τόσο καλὰ συμπύκνωνε τὶς ἀπόψεις του.

S U M M A R Y

Triantaphyllos E. Sklavenitis, *The Fate of Korais's Letter of 5 September 1816. (Molière, Kokkinakis, Skylitsis and the lithographer)*

In response to Adamantios Korais's suggestion that *Tartuffe* should be translated into Modern Greek, Konstantinos Kokkinakis translated the play, had it printed in 1815 and sent a copy to Korais for his comments. Korais set out his opinion on the translation, with critical comments, in a long letter to Kokkinakis dated 5 September 1816. In 1851 Ioannis Isidoridis Skylitsis published his own translation of *Tartuffe* in Smyrna and after twenty years, in 1871, republished it in a reviewed form. Both in his prefatory notes and in his translation, Skylitsis repudiated Korais's condemnation of rhyming verse, and he also rejected Kokkinakis's decision to adhere as closely as possible to Molière's words: instead, he followed the example of Konstantinos Oikonomos, who had made a free translation of *L'Avare* in 1816. However, in 1871's edition Skylitsis put as a frontispiece a facsimile lithograph of 1816's letter in honour of Korais's opinions despite the fact that he disagreed with them.